

Р. М. МҮСТАФАЕВА, Н. Н. ЕРБОЛАТОВ, А. Қ. САДАНОВ*, А. Т. БАЙКЕНЖЕЕВА

ТОРАҢҒЫЛСАЙ ҚОРЫҚШАСЫ ЖӘНЕ ФЛОРАНЫ ҚОРҒАУ

Ғылыми-техникалық прогрестің қарқынды дамуы және табиғи ландшафтың ауқымды бөлігін шаруашылыққа пайдалану кезеңінде табиғи ортаны зерттеудің маңыздылығы жоғары. Осы мақсатта биогеоценоз компоненттерінің табиғи қоршаған ортамен байланысының заңдылықтарын зерттеудің қажеттілігі туындайды, терең, жан-жақты танымдық зерттеулер жүргізілмейінше адамзаттың өндірістік іс-әрекеттерінің ландшафтқа әсерін болжау мүмкін емес.

Жұмыстың мақсаты — 2006–2007 жылдарғы эксперименттік материалдардың жиынтығын ұсыну, табиғи өсімдіктер қауымдастығының құрылымын, орман фитоценозының төменгі және жоғарғы ярусының құрылымын және өсуін, жер бетілік фитомассасын анықтау.

Зерттеу жұмысы Қызылорда облысы аумағында орналасқан «Тораңғылсай» мемлекеттік қорықшасында (сирек және жойылып бара жатқан жануарлар әлемін және олардың тіршілік ортасын қорғау мақсатында Қызылорда облыстық атқарушы комитетінің 05.09.1978 жылғы №348 шешімімен құрылған) жүргізілді. Жер көлемі — 7870 га.

Қызылорда облыстық орман шаруашылығы басқармасының мәліметі бойынша ҚР БҒМ зоология институтының және жергілікті басқарма мамандарымен бірігіп ондағы жануарларға санақ жүргізілген [1]. Тораңғылсай мемлекеттік қорықшасының өсімдіктері жөнінде геоботаникалық мәліметтер жоқтың қасында. Тораңғылсай облыс аумағының екі әкімшілік аудандарымен шектесіп жатыр.

Қорықша аумағы жер бетілік және жер астылық сулардың құрылымы мен режимі жағынан, топырағының механикалық құрамының әртүрлілігімен ерекшеленеді. Механикалық құрамы жағынан топырақтың төмендегідей түрлерін кездестіруге болады: құм, құмай, кебір, сор және сортаң топырақ.

Қорықша орналасқан аймақтың климаттық жағдайы қысы — қатты қысқа, жазы — ыстық. Ауаның жылдық орташа температурасы — +8,9°C, абсолютті максималды — +46°C, абсолютті минималды — -3,7°C, жылдық жауын-шашынның мөлшері — 109 мм. Қорықша аумағының ботаникалық-географиялық жағынан орман құрай-

тын тал, тораңғыл, жыңғыл, сексеуіл жатады. Орман өсімдіктері қорықша аумағының 35-40% құрайды. Жалпы құмды, құмдауыт жерлердің 50-55 % сексеуіл алып жатыр. Мұнда жыңғылдың да алатын үлесі аз емес — 35-40 %. Қорықша аумағынан Жаңадария өзені өтеді, өзен жағасынан аллювиальді-шалғындық фитоценоздың өсімдіктерін көруге болады.

Қорықша өсімдіктерін зерттеу В. Н. Сукачев, С. В. Зоннның «Орман типтерін анықтау әдістемелік нұсқауы бойынша» [2], сонымен қатар жергілікті жердің ерекшеліктері ескерілді. Қорықшаны орман формациясы типологиялық және геоботаникалық анықтау биогеоценологиялық бағыттағы әдістемелік нұсқаулар В. Н. Сукачев [3–5], Д. Юркевич [6], В. К. Захаров, О. А. Труль [7] пайдаланылды.

Зерттеу жұмысы стационарлы зерттеу алаңшаларын тандап алу арқылы жүргізілді. Алынған материалдар маршруттық сипаттамалармен толықтырылды. Ол үшін 20 стационарлық алаңшалар тандап алынды. Жалпы профильдік аймақ — 9 км. Стационарлық зерттеу алаңшаларында зерттеуге алынған өсімдік белгілерінің ұқсастығы ағаштардың дендрологиялық құрамы, олардың өнімділігі, фитоценоздың құрылымы мен ярусы анықталды. Ағаштар жалпыға ортақ В. К. Захаровтың [8] таксациялық әдісімен анықталды. Жер бетілік шөптесін өсімдіктер Раункер бойынша 1x1м алаңшаларды 25 дана алаңша тандап алу арқылы жүргізілді. Әрбір алаңшалардағы өсімдіктердің түрі, ярусы, орташа биіктігі, проективті жабыны, фенологиялық және тіршілік жағдайы анықталды. Өсімдіктерді систематикалық атаулары С. К. Черепановқа [9], өсімдіктердің қазақша атаулары С. А. Арыстанғалиев, Е. Р. Рамазановқа [10], негізделіп жасалынды. Тораңғылсай қорықшасындағы өсімдіктердің пайдалы сапалы белгілері жөніндегі мәліметтер бірнеше авторлардың Т. Л. Бурсова, А. Т. Байкенжеева [11], С. Е. Землинский [12], В. И. Верецагин [13], Т. С. Гейдерман [14], және басқа бірнеше авторлардың еңбектері негізге алынды [15, 16]. Зерттеу нәтижелері 1, 2-кестелерде көрсетілген.

Зерттеу алаңшаларының бірнешеуіне сипаттама берер болсақ №1 алаңша «Қарғалым» Тораңғылсай қорықшасының 68 кварталы. Топогра-

1-кесте. Тораңғылсай қорықшасы «Қарғалым» аймағының өсімдіктері

Өсімдік аты	Молдығы (Друде бойынша)	Проективті жабыны (пайызбен)	Тіршілігі
Ақ тал - <i>Salix alba</i> L.	cop ²	25-30	Ағаш
Үшкір жемісті жиде - <i>Elaeagnus oxycarpa</i> Schlecht	cop ³	40-50	Ағаш
Ақ шеңгел - <i>Halimodendrom halodendron</i> (Pall) Voss	soc	60-70	Бұта
Тікенек түкті жыңғыл - <i>Tamarix hispida</i> Willg	cop ²	30-40	Бұта
Қызыл жыңғыл - <i>T. ramosissima</i> Ldb	cop ²	25-35	Бұта
Орыс тікен бұта - <i>Lycium ruthenicum</i> Murr	cop ¹	20	Жартылай бұта
Қара терек - <i>Populus nigra</i> L.	sp	10	Ағаш
Ешкі тал - <i>Salix caprea</i> L.	sp	10-15	Шөптесін
Кәдімгі жантақ - <i>Alhagi pseudalhagi</i> (M.B.) Desv	cop ²	30-35	Шөптесін
Кәдімгі түйетабан - <i>Zygophyllum fabago</i> L.	cop ¹	15-20	Шөптесін
Кәдімгі адыраспан - <i>Peganum harmala</i> L.	cop ²	25-30	Шөптесін
Шалғындық баймана - <i>Cardamine pratensis</i> L.	sp	10-15	Шөптесін
Кәдімгі ақмия - <i>Goebelia alopecuroides</i> (L) Bge	cop ²	35-40	Шөптесін
Кәдімгі қамыс - <i>Phragmites communis</i> Trin	cop ³	40-45	Шөптесін
Шығыс жібілген - <i>Clematis orientalis</i> L.	cop ¹	15-20	Шөптесін
Шығыс текесақал - <i>Dodartia orientalis</i> L.	cop ¹	15-20	Шөптесін

фиялық жағынан жазық, Жаңадария жағалауы. Топырағы аллювиальды-шалғындық және құм. Табиғи орман құрайтын өсімдіктер сексеуіл, жыңғыл, жиде, шенгел, интродукциялық жолмен отырғызылған тал, терек түрлері бар. Ағаштардың бөрік басының жабылуы тығыз емес. Зерттеу алаңшасының мөлшері 100 шаршы метр. (I) А – ярусты интродукциялы ағаш түрлері *Salix alba* L (7-8 м), *S. caprea* L (2,5-3 м) бар. (I) А₁ – яруснда *Elaeagnus oxycarpa* Schlecht (3-3,5 м), *Haloxylyon persicom* Bde, *H. aphyllum* (Minkw) Ийин (2-3 м). (II) В - *Ammodendron conollyi* L (1-2 м), *Halimodendrom halodendron* (Pall) Voss (1,5-2), *Lycium ruthenicum* Murr (1,5 м). (III) С – шөптесіндердің барлық түрін жатқызуға болады. Проективті жабыны – 50 %.

Жалпы осы зерттеу нүктесінен өсімдіктердің 30-дан астам түрлерін кездестіруге болады. «Қарғалымда» тораңғы түрлері кездескен жоқ.

№ 2 зерттеу алаңшасы «Қос п. ыңырау» Қарғалымнан 15 км. Тораңғылсай қорықшасының 70 кварталы. Топографиялық жағдайы тегіс, жазық. Топырағы кебір және құмды. Зерттеу алаңшаларының мөлшері 100 шаршы метр. (I) А – ярусты тораңғыл терек *Populus pruinosa* Schrenk (биіктігі 7-8 м), (II) В - ярусты *Tamarix hispida* Willg, *T. ramosissima* L (биіктігі 1,5-2,5 м), – *Haloxylyon persicom* Bge, *H. aphyllum* (Minkw) Ийин – 2,5-3 м. (II) В₁ - яруста тығыз тоғай құрайды *Halimo-*

dendrom halodendron (Pall) Voss биіктігі - 80 см - 1,5 м. Шөптесін өсімдіктер өте сирек. Қарғалыммен салыстырғанда өсімдік түрлері жағынан сирек. Ағаштектестерден тек тораңғылдың қайта жаңарып түптеуі өте баяу. Атпа тамырлары арқылы аздап өсуі байқалады.

Тораңғылсай қорықшасының флорасына геоботаникалық зерттеу жұмысы жалғасын табады. Мұндағы анықталған өсімдіктердің түрлерін пайдалы сапалық жағынан азықтық, дәрілік, дәрумендік, эфирмайлы, майлы, бояулы, декоративті, улы, бал бөлетін, илік затты деп топтауға болады. Жалпы Тораңғылсай қорықшасының флорасы шаруашылық маңызы бар өсімдік түрлеріне бай аумақтардың қатарына жатады. Олардың өнімділігін арттыру бағытында арнайы жұмыстар жүргізу қажет.

Тораңғылсай қорықшасында табиғи фитоценозды қорғау шаралары ағаштарды кеспеу, отынға пайдаланбау қолға алынған, қорықша аумағындағы өсімдіктерді интродукциялық жолмен көбейту жолдары, үй және жабайы жануарлардан фитоценозды қорғау шаралары жолға қойылмаған.

Сондықтан қорғауға алынған аумақтың табиғи флорасының түрлерін зерттеуде төмендегі жұмыстарды атқару қажет:

1. Түрлердің номенклатурасын және систематикасын жасау.

2-кесте. Тораңғылсай қорықшасы «Қосшыңырау» аймағының өсімдіктері

Өсімдік аты	Молдығы (Друде бойынша)	Проективті жабыны (пайызбен)	Тіршілігі
<i>Тораңғыл – Populus pruinosa Schrenk</i>	sp	10-15	Ағаш
<i>Ақ сексеуіл – Haloxylon persicom Bde</i>	soc	65-75	бұта
<i>Ақ шеңгел – Halimodendron naldendron (Pall) Voss</i>	soc	70-75	Жартылай бұта
<i>Қара сексеуіл – H. arhyllum (Minkw) Pyin</i>	soc	65-75	бұта
<i>Кәдімгі жүзгін – Calligonum commune (Litw) Mattei</i>	cop ¹	15-20	Жартылай бұта
<i>Шығыс мортық – Eremopyrum orientale L</i>	cop ¹	15-20	Шөптесін
<i>Үрмежеміс қияқөлең – Carex physodes M.B.O</i>	sp	10-15	Шөптесін
<i>Дөңгелек майдабас – Microcephala subglabosa (Krasch) Pobed</i>	sol	5-10	Шөптесін

2. Түршілік систематикасын жасау (морфологиялық, кариотиптік, анатомиялық, биохимиялық, өзгергіштік және т.б.)

3. Экологиялық-фитоценологиялық жағдайын (басты факторлар, синтаксономия) бақылау.

4. Репродуктивті жағдайын (көбею түрлері, антэкология, эмбриология, тұқымның шығымын және өсуін) бақылау.

5. Практикалық маңызы бар (биохимиялық құрамы, перспективті қолдану бағыттар) өсімдіктерге талдау жасау.

ӘДЕБИЕТ

1. Қызылорда облыстық орман шаруашылығы басқармасының 2007 жылғы есебі.

2. Сукачев В.Н., Зонн С.В. Методический указания к изучению типов леса. Изд. 2-е. М., 1961.

3. Сукачев В.Н. Развитие растительности как элемента географической среды в соотношении с развитием общества // О географической среде в лесном производстве. Л., 1940.

4. Сукачев В.Н. Биоценология и фитоценология // ДАН СССР. 1945. Т. 47. №6.

5. Сукачев В.Н. Динамика лесных биогеоценозов // Основы лесной биогеоценологии. М., 1964.

6. Юркевич И.Д. Типы леса и лесные ассоциации // Лесотаксационный справочник. Изд. 2-е. Минск, 1962.

7. Захаров В.К., Труль О.А. и др. Лесотаксационный справочник. Минск, 1962.

8. Захаров В.К. Лесное таксация. М., 1967.

9. Черпанов С.К. Свод дополнений и изменений к «Флоре СССР». Л.: Наука, 1973.

10. Арыстанғалиев С.А., Рамазанов Е.Р. Қазақстан өсімдіктері. Алматы, 1977.

11. Бурсова Т.Л., Байкенжеева А.Т. Қызылорда облысының дәрілік өсімдіктері. Қызылорда, 2008.

12. Землинский С.Е. Лекарственные растения СССР. М., 1958.

13. Верещагин В.И., Соблевская К.А., Якубова А.И. Полезные растения Западной Сибири. М.; Л., 1959.

14. Гейдерман Т.С., Иванов Б.И. и др. Полезные дикорастущие растения Молдавии. Кишинев, 1962.

15. Атлас лекарственных растений СССР / Под ред Н. В. Цицина. М., 1962.

16. Лекарственные растения и их применения / Под ред. И. Д. Юркевина и И. Д. Мишенина. Минск, 1974.

Резюме

Рассматривается геоботаническая характеристика флоры Тораңғылсайкого заказника расположенного в территории Кызылординской области

Summary

In the article the flor of Torangylsay situated in the territory of Kyzylorda region are geobotanically described.

УДК: 630*232.411.2:630*114.11:630*238

Қорқыт Ата атындағы

Қызылорда мемлекеттік университеті;

*ҚР БҒМ Биологиялық зерттеу

орталығы

Түскен күні 28.08.08г.